

Мухамадиева Г.Н.,
Баяндина М.О.

**Қылмыстық процестегі тұлға
құқықтары мен
бостандықтарының
қамтамасыз етілу мәселелері**

Mukhamadyeva G.N.,
Bayandina M.O.

**Theoretical beginning of
the rights and freedoms of
the individual in criminal
proceedings**

Мухамадиева Г.Н.,
Баяндина М. О.

**Вопросы обеспечения прав и
свобод личности в уголовном
процессе**

Мақаланың өзектілігі тұтас алғанда қоғамның демократизациялану процесімен, соның ішінде билік институттарымен белгіленеді. Қазақстан мемлекетінің демократизмі халықтың жоғары саяси-құқықтық мәртебесімен ғана емес, сондай-ақ, әрбір адам және азаматтың құқықтық жағдайымен де анықталады. Тұлғаның және мемлекет мүшелерінің ара қатынасы мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: адам, азамат, тұлға, құқықтары мен міндеттері, құқықтық жауаптылық, жеке тұлғаға қол сұқпаушылық, ажыратылмайтын құқықтар.

The relevance of the study highlights the process of democratization of society and government institutions in particular. The democratic state of Kazakhstan is not only expressed in high political and legal status of the people, but also in the legal status of each individual and the citizen. Problems vzaimosootnosheniya rights and freedoms of the individual and the interests of the state.

Key words: man, a citizen, a person, an individual, rights and obligations, liability and inviolability of the individual, inalienable rights.

Актуальность исследования подчеркивается процессом демократизации общества в целом и институтов власти в частности. Демократизм государства Казахстан выражается не только в высоком политико-правовом статусе народа, но и в правовом положении каждого отдельного человека и гражданина. Рассмотрены проблемы взаимоотношения прав и свобод личности, интересов государства.

Ключевые слова: человек, гражданин, личность, индивид, права и обязанности, правовая ответственность, неприкосновенность личности, неотъемлемые права.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ
ПРОЦЕСТЕГІ ТҰЛҒА
ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОС-
ТАНДЫҚТАРЫНЫҢ
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақстан Республикасында басқа да посткеңес кеңістіктердің мемлекеттеріндегі сияқты адам және азамат құқықтары мен мақсаттары институтының құрылуы жаңа формула бойынша қалыптасады: жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының мемлекеттегі басқа да саяси, құқықтық институттардан басымдығы. Бұл норма Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында бекітілген: Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары [1]. Дәл осы нормадан республикада жеке тұлға мәртебесінің қалыптасуының, оның қоғамның барлық мемлекеттік-құқықтық құрылымында үстем жағдайының жаңа эпопеясы басталады.

Осылайша Қазақстан негізінде жеке тұлғаның басымдығының демократиялық негізінде жатушы қоғамдық қатынастарды құру жолына өтеді. Адам орталық фигура болды, оның құқықтары мен мүдделері еліміздің барлық мемлекеттік-құқықтық тұжырымдамаларын алдын-ала анықтайды. Демократия тілінде сөйлегенде, адам еркіндікке ие болды. Бірақ қанша айтқанмен адамның еркіндігі мемлекет деп аталатын қоғамдық организмде шексіз емес. Бұл шектер жалпы танылған демократиялық принциптерге қарсы болса бұл құқықтық мемлекет құру идеясына қайшы келеді.

Мәселен, Қазақстанда бірін бірі ауыстырушы құқықтық және экономикалық реформалардың арқасында күрделі билік қарым-қатынасының жоғары кәсіби құқықтық регламентациясына қол жетсе де, жаңадан пайда болған құқықтық қарым-қатынастардың құқығының жүзеге асырылу жүйесі әлі осал. Бұған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуының көптеген фактілері куә. Бұзылуларды адам «мемлекеттік машинаға» қарсы қойылғанда көреміз. Бұл, ең алдымен – соған сәйкес жеке адамның бостандықтары жүзеге асырылатын бұйрық, шешім шығаруға бағытталған әрекеттерді жүзеге асыруда заңды өкілеттері бар мемлекеттің әкімшілік органдарымен әрекеттестігінде. Лауазымды адамдардың қызметінің өктем сипаты кейбір жағдайларда азаматтық құқықтардың тағдырын алдын ала шешіп қоятын мүмкіндіктерін алдын ала анықтайды. Әсіресе, бұл мәселе қылмыстық іс жүргізуде қыл-

мыстық-процессуалдық қудалау стадиясында көрінеді. Кей жағдайларда, биліктік өкілеттікті теріс пайдалану фактісі болып, қызметтік бас-сыздықты көрсетеді. Осындай негативтік құбылыстар жартылай бізге адам құндылық ретінде мемлекеттілік жүйесінде нивелирленген өткен уақыттан келіп отыр.

Мемлекет сөз жүзінде емес іс жүзінде адам құқықтары идеясын жоғары құндылық ретінде басшылыққа алуы үшін, осы құқықтар мен бостандықтардың заңдардың қолданылуын, мағынасын және мазмұнын, заңшығарушылық және атқарушылық биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың қызметінің шын мәнінде анықтауы үшін ұзақ уақыт қажет. Бұл жердегі мәселе Қазақстан Республикасының Конституциясын, оның жеке тұлғаға деген бағдарын шынайы, нақты күші бар заң қылып, құқықтық, ұйымдастырушылық, өнегелілік шаралар жүйесімен жеке тұлғаның құқықтарын қоғамда терең құрметтеуді қалыптастыру үшін жасау.

Егер құқықтар адамға табиғатынан тән болса, оны оның қайнар көзі деп мемлекетті санауға болмайды. Бұл туралы ҚР-ның Конституциясының 12-бабының 2-бөлігінде: «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» деп бекітілген. Адам, азамат және тұлға терминдеріне тоқталып кететін болсақ, бұл жерде айтылған адам құқығы азаматқа да тән. Қазақстан Республикасының Конституциясында және құқықтың басқа да қайнар көздерінде «адам», «тұлға», «әркім», «индивид» синоним ретінде жүреді. Мысалы, Қазақстан Республикасының қылмыстық істер жүргізу кодексінің орысша шығарылымындағы 13-бап – Уважение чести и достоинства личности, 14-бабында Неприкосновенность личности, ал қазақша шығарылымында, 13-бап – Жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін қорғау, 14-бап – Адамның жеке басына тиіспеушілік деп көрсетілген. Ғ. Сапарғалиевтің пайымдауынша, «Егер құқықтар, бостандықтар мен міндеттер баршаға қатысты болса, онда «барлығы», «адам», «әркім» деген терминдер қолданылады. Егер де құқықтар, бостандықтар мен міндеттер тек Қазақстан Республикасы азаматтарына қатысты болса, онда ол туралы тура көрсетіледі» [2, 91 б.].

Құқықтануда: Адам болып туылады, тұлға болып қалыптасады. Туылған адам тұлға болуы үшін, ол табиғаттық және әлеуметтік дамудың

тиісті стадияларынан өтуі қажет, физикалық және ақыл-ойының дамуының белгілі бір деңгейіне жетіп қана қоймай, сонымен қатар басқа адамдармен араласу процесінде қажетті әлеуметтік тәжірибені иеленуі қажет деген көзқарастар бар [3, 27 б.]. А.Х. Меңдіғұловтың пікірінше тұлға тұтас құрылым ретінде адамның әлеуметтік қасиетін білдіретіні сөзсіз, тұлға болып араласу, айналадағы адамдармен өзара қарым-қатынастарға және әртүрлі байланыстарға қосылу процесінде, жалпы дүние жүзін тану (табиғатты және айналадағы адамдарды) процесінде қалыптасады. Басқаша айтқанда, тұлға – адамның социализациясының және оның рухани дамуының жемісі [4, 15 б.]. Мұндай көзқарастар, біздің ойымызша, демократиялық, құқықтық мемлекеттегі заңдардың нормаларына қайшы келуі мүмкін, сонда бекітілген құқықтарға барлық адамдар ие. Бұл ҚР-ның Конституциясының 14-бабының 2-бөлігінде бекітілген: «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды».

Құқық нормаларын талқылауда және қолдануда ала-құлалықты болдырмау мақсатында И.Л. Петрухин құқықтық текстерде «тұлға» терминін «адам», «жеке адам» терминдерімен ауыстыруды ұсынған болатын [5, 35 б.].

Тұлға мемлекетке өзінің бостандығы үшін міндетті емес. Бұдан мемлекеттің функциясы ең алдымен тұлғаның бостандығына қол сұқпаушылықтардан қорғау, сонымен қатар құқықтың жүзеге асырылуын ретке келтіретін кейбір шектеулер мен шеңберлерді бекітуден тұратыны көрінеді. Тұлғаның мәжбүрлеу шаралар жүйесін қолданушы мемлекет үшін «қол жетерлік» немесе «әлсіз» болатын жағдайлар шегі заңда анық көрсетілуі қажет. Осы заңда көрсетілген шектерден шығып кетсе, не бұл шектер бұзылған жағдайда, оған құқықтық жауапкершілік шаралары қолданылады.

Сонымен, шек қоюлар сияқты құқықсыздыққа әсер ету шарасы ретінде жауапкершілік те теңқұқылық тұрғысынан бекітілетіні өте маңызды мәселе. Бұл критерий қоғамның әрекет тіршілігі үшін құқық жалпы және «өлшеуіш» болып табылатын құқықтық мемлекеттің мәнін анықтайды. Мысал ретінде Конституцияның нормасынан: «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең» (14-бап 1-бөлік) дегенді көруге болады. Егер тұлға жеке басына тиіспеушілікті – конституциялық құқықты иеленсе, онда мемлекеттің әрбір жеке адамға қатысты осы құқықтың жүзеге

асырылуын кепілдеуі міндетті. Бұл ереже адам әсер етудің қылмыстық-құқықтық аясына түскен жағдайда аса өзекті болып келеді. Сондықтан адамның құқықтарының арасындағы адамның

жеке басына тиіспеушілігі құқық ретінде басқа қасиетке ауысады және қылмыстық іс жүргізудің негізін қалаушы, алдын ала анықтаушы принципі болып қалыптасады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды //Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы N 4, 217-құжат;
- 2 Сапарғалиев Ф.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Академиялық курс. Өңделіп, толықтырылған.- 2-басылымы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 480 б.
- 3 Кучинский В.А. Личность, свобода, право. – М.: Юр.лит., 1978. –208 с.
- 4 Миндагулов А.Х. Личность преступника: учебное пособие. – Алматы: КазГЮУ, 2003. – 136 с.
- 5 Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юристъ, 1999. – 392 с.

References

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды //Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы N 4, 217-құжат;
- 2 Сапарғалиев Ф.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Академиялық курс. Өңделіп, толықтырылған.- 2-басылымы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 480 б.
- 3 Kuchinskij V.A. Lichnost', svoboda, pravo. – M.: Jur.lit., 1978. –208 s.
- 4 Mindagulov A.H. Lichnost' prestupnika: uchebnoe posobie. – Almaty: KazGJuU, 2003. – 136 s.
- 5 Petruhin I.L. Chelovek i vlast' (v sfere bor'by s prestupnost'ju). – M.: Jurist#, 1999. – 392 s.